

Az északi csángók „pöszesége” modern hangtani keretben

A Magyar Tudomány Napja Erdélyben
Kolozsvár, 2019. november 23.

Huszthy Bálint
Nyelvtudományi Intézet, Budapest
BBTE BTK, Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék

1. Mi a „pöszeség”?

- ▶ Logopédiai zavar (pl. gyermeknyelvi fonetika)
- ▶ A szibiláns msh-kat érinti: [s, z], [ʃ, ʒ], [ʃ, ʒ], [ʃ, ʒ]

1. Mi a „pöszeség”?

- ▶ Logopédiai zavar (pl. gyermeknyelvi fonetika)
- ▶ A szibiláns msh-kat érinti: [s, z], [ɬ, ʐ], [ʃ, ʒ], [ʂ, ʐ]
- ▶ „Süvítő hangok”: a legszűkebb hangrés, a leggyorsabb légáram, a legkisebb pozícióváltoztatás is jelentős fonetikai különbséget eredményez (vö. „éles” spanyol [s]; Ladefoged & Maddieson)
- ▶ Pöszeség a nyelvhegy pozíciójának pontatlan szabályozása

2. A csángók „pöszesége”

2.1. Háttér

- ▶ Régi megfigyelés, hogy a csángók egy része a palatális [ʃ, ʒ, tʃ] helyén gyakran alveoláris [s, z, ts]-t ejt
- ▶ Pl. „Kell szíesszek, nehogy odafüsztlüődjék” (saját gyűjtés), *Iszten, szemmi, zák, guzaly, dicértesszék, cángó, kiciddég* stb.

2. A csángók „pöszesége”

2.1. Háttér

- ▶ Régi megfigyelés, hogy a csángók egy része a palatális [ʃ, ʒ, tʃ] helyén gyakran alveoláris [s, z, ts]-t ejt
- ▶ Pl. „Kell szinesszek, nehogy odafüszttölüődjék” (saját gyűjtés), *Iszten, szemmi, zák, guzaly, dicértesszék, cángó, kiciddég* stb.
- ▶ Sz-szelő települések: északon Szabófalva és környéke, középen Bogdánfalva és Nagypatak, délen Ploszkucény stb.
- ▶ A jelenség oka azonban nem „logopédiai zavar”
- ▶ Megnevezései a szakirodalomban: sziszegés, szelypelés, selypesség, selypítés, „csengő, sziszegő fogbetűk”...

2. A csángók „pöszesége”

2.2. Szakirodalmi áttekintés

- ▶ Zöld Péter (1783)
- ▶ Gegő Elek (1838)
- ▶ Petrás Ince János (1842)
- ▶ Imets Fülöp Jákó (1868)
- ▶ Szarvas Gábor (1874)
- ▶ Munkácsi Bernát (1880, 1881)
- ▶ Rubinyi Mózes (1901, 1902, 1908, 1931, 1933)
- ▶ Wichmann György (1907, 1908)
- ▶ Gálffy Mózes (1964) ...

2. A csángók „pöszesége”

2.3. Szakirodalmi eredmények

- ▶ „Nem azért teszik, mintha nem tudnák ejteni” (Rubinyi)

2. A csángók „pöszesége”

2.3. Szakirodalmi eredmények

- ▶ „Nem azért teszik, mintha nem tudnák ejteni” (Rubinyi)
- ▶ A szibilánsok rendkívül változatos fonetikai realizációja
- ▶ Rubinyi: 'sz/z' tulajdonképpen jésített 'ś/ź', a nyelv hegye a szokottnál hátrébb húzódik, így több palatális elem kerül a hangba

2. A csángók „pöszesége”

2.3. Szakirodalmi eredmények

- ▶ „Nem azért teszik, mintha nem tudnák ejteni” (Rubinyi)
- ▶ A szibilánsok rendkívül változatos fonetikai realizációja
- ▶ Rubinyi: 'sz/z' tulajdonképpen jésített 'ś/ź', a nyelv hegye a szokottnál hátrébb húzódik, így több palatális elem kerül a hangba
- ▶ A köznyelvi 'cs'-nek egyenesen 6 hangot feleltet meg, példák:
- ▶ *csorda* > *sorda/szorda* (tápsorrend), *csonka* > *sonka/conka*, *csán/sán/szán*, *sászár*, *sángó*, *ninsen/nin[x]en* (Munkácsi, Rubinyi)
- ▶ 'Ty' helyett 'cs': *csuk* 'tyúk', *kucsa/kusa* 'kutya'...

2. A csángók „pöszesége”

2.3. Szakirodalmi eredmények

- ▶ „Nem azért teszik, mintha nem tudnák ejteni” (Rubinyi)
- ▶ A szibilánsok rendkívül változatos fonetikai realizációja
- ▶ Rubinyi: 'sz/z' tulajdonképpen jésített 'ś/ź', a nyelv hegye a szokottnál hátrébb húzódik, így több palatális elem kerül a hangba
- ▶ A köznyelvi 'cs'-nek egyenesen 6 hangot feleltet meg, példák:
- ▶ *csorda* > *sorda/szorda* (tápsorrend), *csonka* > *sonka/conka*, *csán/sán/szán*, *sászár*, *sángó*, *ninsen/nin[x]en* (Munkácsi, Rubinyi)
- ▶ 'Ty' helyett 'cs': *csuk* 'tyúk', *kucsa/kusa* 'kutya'...
- ▶ Minden msh-t tudnak ejteni, csak nem a várt környezetben

2. A csángók „pöszesége”

2.3. Szakirodalmi eredmények

- ▶ Stigmatizáció: „Az erősen sz-szezőket a fiatalság gúnyolni szereti” (Szarvas), „az a csúnya selypítés” (Petrás Ince)

2. A csángók „pöszesége”

2.3. Szakirodalmi eredmények

- ▶ Stigmatizáció: „Az erősen sz-szezőket a fiatalság gúnyolni szereti” (Szarvas), „az a csúnya selypítés” (Petrás Ince)
- ▶ Ingadozás („intraspeaker és interspeaker” variáció):
- ▶ „Ez a sajátság annyira ingadozó, hogy ugyanaz a személy is ugyanazon szóban is mindkét ejtést használja (Szarvas 1874)
- ▶ „Egy öregasszony egy mondatban *mosz, szenkim, iszten...* mellett ilyeneket használt: *most, mosogatok, segétgetek...*”

2. A csángók „pöszesége”

2.3. Szakirodalmi eredmények

- ▶ Stigmatizáció: „Az erősen sz-szezőket a fiatalság gúnyolni szereti” (Szarvas), „az a csúnya selypítés” (Petrás Ince)
- ▶ Ingadozás („intraspeaker és interspeaker” variáció):
- ▶ „Ez a sajátság annyira ingadozó, hogy ugyanaz a személy is ugyanazon szóban is mindkét ejtést használja (Szarvas 1874)
- ▶ „Egy öregasszony egy mondatban *mosz, szenkim, iszten...* mellett ilyeneket használt: *most, mosogatok, segétgetek...*”
- ▶ „A szibiláló ejtés erősen kezd gyengülni, és kiveszőfélben van” (Szarvas 1874)
- ▶ Hiperkorrekció: *sép, siv, süvessz, visi, egész* (Gálffy 1964)

2. A csángók „pöszesége”

2.3. Szakirodalmi eredmények

- ▶ Eredet: megőrzött régiség?
- ▶ „Azt, hogy az /s/ hang megőrzött régiség-e vagy román hatás eredménye, ma még nem tudjuk teljes bizonyossággal eldönteni.”
(Gálffy 1964)

2. A csángók „pöszesége”

2.3. Szakirodalmi eredmények

- ▶ Eredet: megőrzött régiség?
- ▶ „Azt, hogy az /s/ hang megőrzött régiség-e vagy román hatás eredménye, ma még nem tudjuk teljes bizonyossággal eldönteni.”
(Gálffy 1964)
- ▶ Kettős kérdés: „E nyelvjárás elvesztette a palatálisok egy részét, vagy a magyar nyelvnek egy eredetibb stádiumát tükrözi vissza?”
(Munkácsi 1880)
- ▶ Az ugor nyelvek egységekor még nem léteztek palatális szibilánsok

2. A csángók „pöszesége”

2.3. Szakirodalmi eredmények

- ▶ Eredet: megőrzött régiség?
- ▶ „Azt, hogy az /s/ hang megőrzött régiség-e vagy román hatás eredménye, ma még nem tudjuk teljes bizonyossággal eldönteni.”
(Gálffy 1964)
- ▶ Kettős kérdés: „E nyelvjárás elvesztette a palatálisok egy részét, vagy a magyar nyelvnek egy eredetibb stádiumát tükrözi vissza?”
(Munkácsi 1880)
- ▶ Az ugor nyelvek egységekor még nem léteztek palatális szibilánsok
- ▶ Rubinyi (1901) nem ért egyet, különböző hangokat állapít meg
- ▶ Borcilă (1965): dákoromán hatás, pl. bánáti *joc* > *zoc*

3. Szinkrón elemzés

3.1. Új megközelítés

- ▶ Fonológiai megközelítés (ez hiányzik a szakirodalomból)
- ▶ Gálffy (1964) elkezdte („Fonéma értékű-e a szelypelés?”)

3. Szinkrón elemzés

3.1. Új megközelítés

- ▶ Fonológiai megközelítés (ez hiányzik a szakirodalomból)
- ▶ Gálffy (1964) elkezdte („Fonéma értékű-e a szelypelés?”)
- ▶ Kell-e sok hangról beszélni? > Nem kell
- ▶ Az apró fonetikai különbségeket fonológiailag kizárhatjuk
- ▶ Két lehetőség: [+palatális], pl. [ʃ, ʒ, tʃ]; [-palatális], pl. [s, z, ts]

3. Szinkrón elemzés

3.1. Új megközelítés

- ▶ Fonológiai megközelítés (ez hiányzik a szakirodalomból)
- ▶ Gálffy (1964) elkezdte („Fonéma értékű-e a szelypelés?”)
- ▶ Kell-e sok hangról beszélni? > Nem kell
- ▶ Az apró fonetikai különbségeket fonológiailag kizárhatjuk
- ▶ Két lehetőség: [+palatális], pl. [ʃ, ʒ, tʃ]; [-palatális], pl. [s, z, ts]
- ▶ Kérdés: sejthetünk-e folyamatot a háttérben (pl. [+pal] > [-pal])?
- ▶ Ha igen, mi az input? ([+pal] vagy [-pal])

3. Szinkrón elemzés

3.1. Új megközelítés

- ▶ Fonológiai megközelítés (ez hiányzik a szakirodalomból)
- ▶ Gálffy (1964) elkezdte („Fonéma értékű-e a szelypelés?”)
- ▶ Kell-e sok hangról beszélni? > Nem kell
- ▶ Az apró fonetikai különbségeket fonológiailag kizárhatjuk
- ▶ Két lehetőség: [+palatális], pl. [ʃ, ʒ, tʃ]; [-palatális], pl. [s, z, ts]
- ▶ Kérdés: sejthetünk-e folyamatot a háttérben (pl. [+pal] > [-pal])?
- ▶ Ha igen, mi az input? ([+pal] vagy [-pal])
- ▶ Ebben segíthetnek a modern fonológiaelméletek

3. Szinkrón elemzés

3.2. Modern elméleti keretbe helyezés

- ▶ Optimalitáselméleti elemzés (Prince & Smolensky 1993)
- ▶ Input > Output: az elemzés végigjárja az összes lehetséges kimenetet, akár [+pal], akár [-pal] a bemenet

3. Szinkrón elemzés

3.2. Modern elméleti keretbe helyezés

- ▶ Optimalitáselméleti elemzés (Prince & Smolensky 1993)
- ▶ Input > Output: az elemzés végigjárja az összes lehetséges kimenetet, akár [+pal], akár [-pal] a bemenet
- ▶ A réshangok esetében [s, z, ʃ, ʒ] kizárhatjuk a palatális inputot > nem román hatás
- ▶ Pl.: *[ʃ]ép > [s]ép, az ilyen példák hiperkorrektek (ami folyamat)

3. Szinkrón elemzés

3.2. Modern elméleti keretbe helyezés

- ▶ Optimalitáselméleti elemzés (Prince & Smolensky 1993)
- ▶ Input > Output: az elemzés végigjárja az összes lehetséges kimenetet, akár [+pal], akár [-pal] a bemenet
- ▶ A réshangok esetében [s, z, ʃ, ʒ] kizárhatjuk a palatális inputot > nem román hatás
- ▶ Pl.: *[ʃ]ép > [s]ép, az ilyen példák hiperkorrektek (ami folyamat)
- ▶ A köznyelvi [ʃ] helyén feltűnő [s] nem folyamat eredménye
- ▶ A variáció viszont már folyamat eredménye, és [-pal] az input
- ▶ A [-pal] jelöletlenebb, mint a [+pal] (trend: jelöletlen > jelölt)

3. Szinkrón elemzés

3.2. Modern elméleti keretbe helyezés

- ▶ Az affrikáták elemzését el kell választani a réshangokétól

3. Szinkrón elemzés

3.2. Modern elméleti keretbe helyezés

- ▶ Az affrikáták elemzését el kell választani a réshangokétól
- ▶ A 'cs' esetében folyamatról beszélhetünk, [+pal] az input
- ▶ Az optimális kimenet variáció függvénye, 3 lehetőség adódik:
[+pal, -afr] ([tʃ]), [-pal, -afr] ([s]), [-pal, +afr] (ts)

3. Szinkrón elemzés

3.2. Modern elméleti keretbe helyezés

- ▶ Az affrikáták elemzését el kell választani a réshangokétól
- ▶ A 'cs' esetében folyamatról beszélhetünk, [+pal] az input
- ▶ Az optimális kimenet variáció függvénye, 3 lehetőség adódik: [+pal, -afr] ([tʃ]), [-pal, -afr] ([s]), [-pal, +afr] (ts)
- ▶ Mi a helyzet a 'dzs'-vel?
- ▶ A hang megvan a csángóban (pl. *dzsermek*, *dzsülölcs*), mégsem lesz belőle 'dz' vagy 'z'
- ▶ Ez gyengíti azt az elképzelést, hogy folyamatról lenne szó

4. Egy esettanulmány

- ▶ Tánczos Vilmos 1998-as gyűjtése
- ▶ Szabófalva, Szeszku Ferencné Pers Mária, sz. 1927.
- ▶ Negyedórás videóinterjú, spontán beszélgetés és énekelt ima

4. Egy esettanulmány

- ▶ Tánczos Vilmos 1998-as gyűjtése
- ▶ Szabófalva, Szeszku Ferencné Pers Mária, sz. 1927.
- ▶ Negyedórás videóinterjú, spontán beszélgetés és énekelt ima
- ▶ A beszélgetés elején Mária néni még nem sz-szezik, pl. *ismerjem meg?, cseppet jobbocskább, nem túlsón jól, kuslam ki a zajtót, ű tarsa itt e kioskot...*

4. Egy esettanulmány

- ▶ Tánczos Vilmos 1998-as gyűjtése
- ▶ Szabófalva, Szeszku Ferencné Pers Mária, sz. 1927.
- ▶ Negyedórás videóinterjú, spontán beszélgetés és énekelt ima
- ▶ A beszélgetés elején Mária néni még nem sz-szezik, pl. *ismerjem meg?, cseppet jobbocskább, nem túlsón jól, kuslam ki a zajtót, ű tarsa itt e kioskot...*
- ▶ Mikor ellazul, regisztert vált, és már főleg sz-szezik, pl.: *sz 'és', vározbol, eszte, szenkinek, mászok, moszt isz...*
- ▶ Az ima éneklésénél újabb regiszter vált, sokkal régiesebb fonetikával ejti az ének szavait, és már csak sz-szezik

5. Konklúzió

- ▶ Egyáltalán nem tudunk még mindent a csángó „pöszeségről”
- ▶ A jelenség bőven tovább kutatható

5. Konklúzió

- ▶ Egyáltalán nem tudunk még mindent a csángó „pöszeségről”
- ▶ A jelenség bőven tovább kutatható
- ▶ Szinkrón megközelítésből is alátámasztható, hogy az sz-szezés megőrzött régiség
- ▶ A variáció azt mutatja, hogy ingadozás esetén [-pal] a bemeneti alak a réshangoknál (míg [+pal] a 'cs'-nél)

5. Konklúzió

- ▶ Egyáltalán nem tudunk még mindent a csángó „pöszeségről”
- ▶ A jelenség bőven tovább kutatható
- ▶ Szinkrón megközelítésből is alátámasztható, hogy az sz-szezés megőrzött régiség
- ▶ A variáció azt mutatja, hogy ingadozás esetén [-pal] a bemeneti alak a réshangoknál (míg [+pal] a 'cs'-nél)
- ▶ Szociolingvisztikai faktor (stigmatizáció, formális beszédhelyzet)
- ▶ Szükség van új adatfelvételre, spontán beszéd (variáció)
- ▶ Vagy újabban készített felvételek feldolgozására (Tánczos Vilmos)

Hálás vagyok a szíves meghallgatásért!

- ▶ Egyáltalán nem tudunk még mindent a csángó „pöszeségről”
- ▶ A jelenség bőven tovább kutatható
- ▶ Szinkrón megközelítésből is alátámasztható, hogy az sz-szezés megőrzött régiség
- ▶ A variáció azt mutatja, hogy ingadozás esetén [-pal] a bemeneti alak a réshangoknál (míg [+pal] a 'cs'-nél)
- ▶ Szociolingvisztikai faktor (stigmatizáció, formális beszédhelyzet)
- ▶ Szükség van új adatfelvételre, spontán beszéd (variáció)
- ▶ Vagy újabban készített felvételek feldolgozására (Tánczos Vilmos)